

Росии.- Киев: Тип. ген. Бруня, 1913. - С. 140, 220.

10. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). - К.: Наукова думка, 1970. - С. 56.

11. Див.: Історія України у 8 т., 10 книгах. Т.3. / Ред. А.Г. Шевелєв. - К.: Наук.думка, 1978. - С. 334.

12. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 г. - Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1916. - С. 38.

13. Статистичний справошник по Полтавській губернії на 1918-1919 рр. - Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1919. - С. 46.

14. Підраховано на основі даних: Статистический ежегодник России 1916 г. Вип. 1. - Пг., 1918. - С. 98-99; Зенченко Т.В. Переселение и земство. - Полтава: Тип. Дохмана, 1912. - С. 62.

15. Підраховано на основі даних: Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908). - СПб.: Тип. О.Н. Поповой, 1911. - Табл. 4; Статистический справочник по Полтавской губернии. - Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1916. - С. 71.

16. Никонов С.П. Крестьянские «прикупки» // Журнал Министерства юстиции. - 1905. - № 5. - С. 91.

17. Полтавское губернское земское собрание 47- го очередного созыва с 1 по 10 декабря 1911 г. (Стенографический отчет). - Полтава: Тип. Дохмана, 1912. - С. 240.

18. Погребинский А. Финансовая реформа начала 60-х годов XIX века в России // Вопросы истории. - 1950. - № 10. - С. 85.

19. Хуторянин. Орган Полтавского сельскохозяйственного общества. - 1913. - № 39. - С. 1036.

20. Полтавский земский календарь на 1910 год. Изд-е Полтавского губернского земства. - Полтава: Электрич. типо-литография «Дохман», 1909. - С. 127.

21. Смаковский А. О смертности сельского населения Малороссии. - Чернигов, 1891. - С. 13-14.

22. Коцюбинський М. Твори в семи томах. Т. 3. Оповідання. Повісті (1908-1913). - К.: Радянський письменник, 1974. - С. 48.

23. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. - К.: Наукова думка, 1965. - С. 115.

24. Якименко М.А. Аграрне перенаселення на Україні та його основні соціально-економічні наслідки (1861-1917 рр.) // Тези доповідей науково-виробничої конференції, присвяченої 70-річчю інституту. - Полтава: Полтавський сільськогосподарський інститут, 1990. - С. 17.

25. Переселение из Полтавской губернии с 1861 года по 1 июля 1900 года. Вип. 1. Сост. по поруч. Полтавск. губ. земской управл. - Полтава: Электрич. типо- литогр. «Дохман», 1900. - С. 259.

26. Хок С.Л. Мальтус: рост населения и уровень жизни в России. 1861-1914 годы // Отечественная история. - 1996. - № 2. - С. 42.

27. Підраховано на основі даних: Статистика Украины. - № 47. - Т.3. - Серия 1. Демография. Вип. 1: Матеріали по естественному движению населения Украины. 1867-1914 гг. - Харьков: ЦСУ УССР, 1924. - С. 4, 7.

28. Якименко Н.А. Переселение крестьян на Дальний Восток в конце XIX - начале XX вв. (на примере выходцев с Украины) // Хозяйственное освоение русского Дальнего Востока в эпоху капитализма. Сб. научн. трудов. - Владивосток: ДВО АН СССР, 1989. - С. 87.

29. Аверин Н. Переселенческий вопрос и общественные организации. - СПб.: Изд-во Н.О. Поповой, 1907. - С. 3.

30. Російський державний історичний архів. - Ф. 591. - Оп. 44. - Спр. 405: «Про встановлення порядку видачі кредитів селянам, які переселилися на казенні землі Європейської Росії, Сибіру і Кавказу». - Арк. 27.

Віктор Шевченко

РЕФОРМА П. А. СТОЛИПІНА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЕВОЛЮЦІЮ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ (1906 - 1916 рр.)

Понад сто років відділяє нас від того часу, як імператорським указом Сенату «Про доповнення деяких постанов діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування» від 9 листопада 1906 р. (після затвердження його III Державною Думою 14 червня 1910 р. він набув чинності закону), в межах Російської імперії було покладено початок здійсненню другої після 1861 р. великої селянської реформи. Названа

іменем її ініціатора прем'єр-міністра П. Столипіна, вона мала на меті перш за все зняття революційної напруги на селі, яка так стурбувала пануючі верстви в роки першої російської революції. Не дивно, що столипінська аграрна реформа, як одне з найпомітніших суспільно-історичних явищ початку ХХ ст., постійно перебувала у сфері наукових інтересів багатьох дорадянських¹, а потім і радянських дослідників², у тому числі й українських³. Хоча, як не дивно, проблема загалом виявилася розробленою ними недостатньо. «Історія аграрної реформи П. Столипіна, - зазначають з цього приводу автори сучасного підручника з аграрної історії України П. Панченко та В. Шмарчук, - до кінця 80-х років ХХ ст. не була по-справжньому об'єктом спеціальних досліджень вчених, хоч, звичайно, не можна сказати про неї, як про білу пляму минулого»⁴. Конкретніше про це висловлювався свого часу один з провідних російських вчених-аграрників академік І. Ковальченко. «При висвітленні радянськими істориками столипінської аграрної реформи, - підкреслював Іван Дмитрович, - акцентувалася увага на розкритті її консервативності та обмеженості, антиселянської спрямованості й поміщицько-самодержавної сутності ... Однак цілий ряд аспектів з історії реформи не отримав належного і обґрунтованого висвітлення»⁵. Ситуація дещо покращилася у пострадянський період, коли в умовах демократичних перетворень кінця ХХ-початку ХХІ ст. з боку молодих незалежних держав посилилась увага до історичного досвіду здійснення аграрних реформ. Це змусило вчених знову повернутися обличчям до столипінського спадку.

Велику увагу переосмисленню й поглибленому вивченню актуальних проблем столипінської аграрної реформи приділяв у останні роки життя один з корифеїв російської історико-аграрної науки А. Анфімов⁶. Їй же присвячені монографічні дослідження й інших відомих російських вчених: А. Авреха⁷, В. Тюкавкина⁸, частково І. Ковальченка⁹, Г. Шмельова¹⁰ та багатьох інших. В Україні висвітленню актуальних проблем столипінської аграрної реформи з позицій сучасної історичної науки був присвячений ряд виступів на VI Всеукраїнському аграрному симпозиумі, який відбувся у м. Черкасах в лютому 2006 року¹¹. Належну увагу П. Столипіну та його реформам відведено авторами сучасних спеціальних навчальних посібників, підручників та довідників¹². Велика група авторів переосмислювала й досліджувала окремі аспекти проблеми на рівні наукових статей та дисертаційних досліджень¹³. Тим не менше вона й сьогодні продовжує залишатися вивченою далеко не достатньо, в тому числі й на регіональному рівні. Одним з таких малодосліджуваних питань є нині питання про еволюцію поземельних відносин в Україні під впливом столипінської аграрної реформи. В даній статті, не претендуючи на повне висвітлення проблеми, зроблено спробу визначити стан її розробки, впорядкувати існуючі інформаційні дані та визначити перспективи подальшого наукового пошуку в даному напрямі.

Безпосередній вплив на еволюцію поземельних відносин мала земельна частина аграрної реформи П. Столипіна. Вона передбачала зруйнування общинного землеволодіння шляхом приватизації селянами надільних земель та створення на цій основі міцного прошарку сільських фермерів через виділення частини господарів на хутори та відруби. Саме цей аспект реформи найбільше імпонував П. Столипіну, який вважав такий порядок землевлаштування своїм дітищем. «Ідея земельних виділів на правах повної власності - незалежно від общини, - підкреслював один із сучасників Петра Аркадійовича, - була дорога йому, і він радісно сприймав її всюди, де земля має ціну і де працею над нею займається селянин»¹⁴. Щоправда, сама ідея хутірного господарства належала не Столипіну, а пруському поміщикові Й. Шубарту фон-Клеєфельду. Зародившись у Пруссії наприкінці ХVІІІ ст., «шубартова система господарства, яка передбачала утворення «дач отдельного двора крестьянского»¹⁵, тоді ж стала відомою і в Росії. За визначенням відомого російського економіста О. Чаєнова, зробленим у 1915 р., тобто в розпал столипінської аграрної реформи, її основні принципи упереджували «всі звичайні аргументи сучасних прихильників хутірського розселення»¹⁶. Нова система господарювання знайшла підтримку серед тогочасного передового російського та українського дворянства. Той же О. Чаєнов згадує поміщика Звенигородського повіту Київської губернії С. Бланкеннагеля, який на зламі ХVІІІ - ХІХ ст. заснував хутірське селянське господарство у власному маєтку¹⁷. Проте для масштабної реалізації подібних задумів необхідний був цілий комплекс відповідних об'єктивних та суб'єктивних передумов. Вони визріли на зламі ХІХ - ХХ ст. і з особливою

яскравістю проявились напередодні та в роки першої російської революції. Вже під впливом селянського повстання у Полтавській та Харківській губерніях, де протягом 9 березня - 4 квітня 1902 р. було розгромлено 105 поміщицьких економій¹⁸, уряд створив особливу нараду на чолі з відомим державним чиновником С. Вітте для вивчення стану сільськогосподарської промисловості. І навіть мусив піти на певні поступки селянству, скасувавши принизливі для нього тілесні покарання та кругову поруку¹⁹. З початком революції, яка відзначалася активною участю в ній трудящого селянства, в листопаді 1905 р. з'явився закон про скасування з 1 січня 1907 р. викупних платежів за селянські наділи та розширення прав Селянського поземельного банку щодо купівлі поміщицької землі й продажу її селянам²⁰. Важливим поворотом у свідомості консервативного дворянства була відзначена, як засвідчують сучасні дослідники, робота устанавчого з'їзду «Всеросійської спілки землевласників», котрий відбувся в листопаді 1905 р. Тоді його учасники, занепокоєні революційною активністю селянських общин, дійшли такого висновку: «Увесь наш 40-літній устрій, побудований на принципі общинного володіння селян, був фатальною помилкою, і тепер його необхідно змінювати»²¹. Невдовзі після цього рада міністрів поставила питання про необхідність визнати надільні землі селян їхньою особистою власністю і встановити порядок виходу членів сільських громад із общини та виділення для них ділянок із спільного общинного землекористування²². Для підготовки відповідних законодавчих актів були створені спеціальні підрозділи - комісія при головному управлінні землекористування і землеробства та особлива нарада при міністерстві внутрішніх справ. Наслідком роботи першої стала підготовка указу від 4 березня 1906 р. про утворення землевпорядних комісій. Друга фактично підготувала зміст майбутнього указу від 9 листопада 1906 р.²³ Як бачимо, по мірі зростання революційних настроїв на селі уряд дедалі більше повертався обличчям до вирішення насущних аграрних проблем, шукаючи тим самим шляхи до збереження влади поміщиків і держави над бунтуючим селом.

У чому ж полягала суть земельної частини аграрної реформи П. Столипіна? Як відомо, після скасування кріпацтва у 1861 р. основу селянського землеволодіння склали надільні землі, отримані селянами у ході звільнення. Наділи передавалися у розпорядження сільських громад із правом общинного або подвірного користування ними. При подвірному землекористуванні відведена всій громаді земля надавалася селянам у вигляді постійних ділянок для спадкового їх використання. При общинному землекористуванні селяни користувалися земельними ділянками протягом певного періоду, після чого ця земля перерозподілялася між членами общини. При цьому ні подвірники, ні построкові користувачі землею не мали на неї юридичного права власності. Належала вона всій громаді чи то общинній, чи то подвірній²⁴. Однак з часом подвірне землекористування у багатьох випадках почало набувати характеру особистої приватної власності на землю. Водночас при общинному землекористуванні далеко не всі общини користувалися своїм правом на земельні переділи. В таких випадках построкове користування землею поступово ставало безстроковим. До того ж існуюче право на достроковий викуп окремими членами общини своїх наділів вело до появи в її середовищі юридичних власників землі. Іншими словами, стихійний процес приватизації окремими членами общини надільної землі почався ще задовго до початку столипінської аграрної реформи. А уряд П. Столипіна лише прискорив його і впорядкував. Саме на це й були спрямовані указ 6 листопада 1906 р., закон 14 червня 1910 р., які передбачали закріплення общинних земель у особисту власність селян та виділення їх на хутори й відруби, а також «Положення про землевпорядкування» від 29 травня 1911 р. Останнє доповнювало попередні законодавчі документи, надаючи землевпорядним комісіям можливість здійснювати землевпорядні роботи без попереднього закріплення землі за окремими господарями. В таких випадках ті поселення, в яких землевпорядні роботи були закінчені, автоматично оголошувалися переведеними до подвірно-спадкового землеволодіння²⁵. Отже, зруйнування селянської общини і утворення на її землях особистого приватного землеволодіння було одним із важливих напрямків аграрної політики самодержавного уряду.

Тим не менше в історичній науці й до цього часу практично відсутні достовірні дані про наслідки реалізації земельної частини столипінської аграрної реформи. Хоча спроби зробити це відомі ще з початку ХХ ст.²⁶ Згодом відповідні статистичні підрахунки попередніх дослідників проблеми були синтезовані спочатку

П. Лященком²⁷, а потім найавторитетнішим у цьому питанні вченим С. Дубровським. Зрештою, наведені останнім узагальнюючі дані про виділення із общини за станом на 1 січня 1916 р. в межах Російської імперії 2,48 млн. селянських господарств (22% всіх общинних господарств) і закріплення за ними 15,9 млн. дес. (14%) общинної землі²⁸ й сьогодні вважаються найповнішими і найпопулярнішими серед вчених, у тому числі й сучасних²⁹. Щоправда, вони далеко не повні. Так, у вміщених С. Дубровським у додатках таблицях є відомості про виділення селян із общини й закріплення за ними общинної землі за станом на 1 травня 1915 р. та 1 січня 1917 р. Однак у першому випадку вони наведені по 40 губерніях із 47-и, а в другому - взагалі по 33-х губерніях³⁰. Безперечно, на повноту відповідної інформації суттєво впливали події Першої світової війни. Адже з її початком більша частина губерній, в тому числі й українських, була переведена на військовий стан «с подчинением всего гражданского управления этих местностей главным начальникам соответствующих военных округов»³¹, що помітно утруднювало, а то й взагалі унеможливило збір необхідної статистичної інформації. Однак при цьому на її достовірність суттєво впливали як відверта фальсифікація (з певних політичних міркувань), так і приховування окремими чиновниками справжніх наслідків реалізації столипінської аграрної реформи, в тому числі й земельної її частини. Як відзначав сам С. Дубровський, офіційні матеріали щодо цього «мали на меті не стільки прояснити питання про вихід із общини, скільки його затемнити»³². Але очевидним є і те, що й через більш як 40 років після появи змістовної монографії шойно цитованого автора, ми до цього часу практично не маємо серйозних наукових досліджень у даному напрямку.

Сказане вище повною мірою стосується й України. Комплексну інформацію по ній, наведену українськими дослідниками Ф. Лосем та О. Михайлюком, знову ж таки взято із додатків до вищезгаданої монографії С. Дубровського, в яких відсутні дані по Волинській та Подільській губерніях. У решті семи українських губерніях, як засвідчують названі вище українські автори, від часу появи указу 9 листопада 1906 р. і за станом на 1 травня 1915 р. в особисту власність закріпили землю загальною площею 3093380 дес. (29,8% всієї надільної землі) 468238 господарів із 538591, або 80,2% всіх бажаючих³³. Інформація щодо землевпорядних робіт, наведена ними по дев'яти українських губерніях, стосується 1907-1914 рр., хоча у таблицях С. Дубровського аналогічні дані обмежені 1 вересням 1914 р.³⁴ За нею упродовж вказаного періоду землевпорядні роботи були проведені для 617162 дворів із 1403725 бажаючих (44%) на площі 4180032 дес., у тому числі створено 434736 одноосібних господарств³⁵. Третя група узагальнюючих даних, запозичених авторами у С. Дубровського, стосується утворення хуторів та відрубів. Вони свідчать, що за станом на 1 січня 1916 р. по дев'яти українських губерніях загалом було створено 981697 хуторів та відрубів загальною площею 3817838 дес., в тому числі на землях сільських громад - 440283 хутори та відруби, на землях Селянського поземельного банку - 533872 і на землях казни - 784236. Такими є основні узагальнюючі показники щодо реалізації земельної частини столипінської аграрної реформи в Україні. Як бачимо, вони, по-перше, неповні, а по-друге, іноді подані неправильно. Маються на увазі розходження з інформацією С. Дубровського про хід землевпорядкування в Україні за станом на 1 вересня 1914 р., тоді як Ф. Лось та О. Михайлюк подають її за повний календарний рік, тобто не за 8, а за 12 місяців. Не зовсім точною слід вважати й інформацію українських авторів про кількість хуторів та відрубів на казенних землях. Наведена вище цифра 7842 у С. Дубровського подана як кількість угод, а не кількість господарств³⁷, що, як відомо, є далеко не одним і тим же. Тим не менше, інших, повніших даних на сьогодні не існує. А отже, наявна інформація продовжує широко використовуватися у сучасних, головним чином навчальних, виданнях³⁸. Чіткішою видається порайонна та погубернська характеристика наслідків реформи в Україні, подана Ф. Лосем та О. Михайлюком³⁹. Вона засвідчує найбільш інтенсивний характер проведення реформи у Катеринославській, Таврійській, Харківській та Херсонській губерніях, де переважала форма общинного надільного землеволодіння. Навпаки, в межах Волинської, Київської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній переважаючим залишалось подвірне землеволодіння. Як наслідок, тут процеси землевпорядкування, виділення одноосібних господарств та формування хуторів і відрубів проходили

набагато повільніше. Хоча в цілому і цей аспект проблеми страждає розбалансованістю, а отже, потребує систематизації, а також подальшого глибокого вивчення з позицій сучасної історичної науки.

Невід'ємною складовою вивчення земельної частини столипінської аграрної реформи є також питання про мобілізацію, тобто вільний ринковий обіг надільної землі, закріпленої в особисту власність колишніх общинників. Її товарна рухомість була вкрай важливою для реформаторів, оскільки продовжував діяти закон від 14 грудня 1893 р. про заборону продажу надільних земель. Це неабияк заважало здійсненню реформи, стримувало як руйнування общини загалом, так і формування міцного фермера-землевласника зокрема. Недаремно питання купівлі-продажу надільної землі постійно перебувало під особистим контролем П. Столипіна. «Личный собственник, - говорив прем'єр-міністр, - по смыслу закона, властен распоряжаться своей землёй, властен закрепить за собой свою землю, властен требовать отвода отдельных участков её к одному месту; он может прикупить себе земли, может заложить её в Крестьянском банке, может, наконец, продать её»⁴⁰. Тож не дивно, що проблема мобілізації землі у зв'язку із проведенням столипінської аграрної реформи займає належне місце у дослідженнях О. Погребинського⁴¹, С. Дубровського⁴², М. Симонової⁴³, Ф. Лося та О. Михайлюка⁴⁴, А. Анфімова⁴⁵, Л. Ігнатової⁴⁶ та багатьох інших авторів. Проте, як і в багатьох інших випадках, пов'язаних з вивченням аграрної реформи П. Столипіна, в даному питанні існує чимало проблем, у тому числі й щодо України. Одна з них викликана відсутністю достовірних узагальнюючих даних про купівлю-продаж надільної землі, закріпленої в особисту власність колишніх селян-общинників. У межах імперії С. Дубровський нараховує 1,1 млн. власників закріплених та хутірських і відрубних земель, які упродовж 1908-1915 рр. продали загалом близько 4,4 млн. дес.⁴⁷ Однак при цьому автор спирається на статистику міністерства юстиції, яку сам же називає неповною і неточною⁴⁸. Окрім того, посилаючись на працю І. Мозжухіна «Землеустройство в Богородицком уезде Тульской губернии» (М., 1917), Сергій Митрофанович наводить також аналогічні порайонні показники за 1908-1912 рр. У них, окрім інших районів, окремо виділені дані по Лівому та Правобережній Україні. Вони свідчать, що протягом вказаного періоду в межах першої 57234 господарі продали разом близько 139,4 тис. дес. землі при співвідношенні чисельності продавців і покупців як 100:109⁴⁹. Аналогічні дані по правобережних губерніях становлять відповідно 42379 господарств, понад 64,5 тис. дес. проданої землі та співвідношення продавців і покупців 100:102⁵⁰. На жаль, виокремити південноукраїнські губернії, дані по яких об'єднані з даними по Бессарабській губернії та Областю війська Донського, практично неможливо. Змістовна стаття М. Симонової присвячена головним чином соціально-економічній характеристиці продавців, 44638 з яких продавали повністю або частково закріплену у хутірську землю в межах України з 1 січня 1914 р. по 1 січня 1915 р.⁵¹ Однак при цьому автор не вказує прямо на кількість проданої надільної землі, обмежуючись класифікацією розміру господарств, господарі яких продавали свої ділянки. Конкретніший в цьому відношенні є показники, наведені Ф. Лосем та О. Михайлюком. Спираючись, як і М. Симонова, на дані земського відділу міністерства внутрішніх справ, вони свідчать, що за станом на 1 липня 1913 р. в семи українських губерніях (без Волинської та Подільської) 362,8 тис. господарів, 316580 з яких були власниками закріплених, а ще 46226 - подвірних ділянок, продали разом 933,6 тис. дес. надільної землі, в тому числі 661156 дес. - закріпленої й 83482 дес. - подвірної. Її покупцями стали 246930 господарів, 201242 з яких купили закріплені, а 45688 - подвірні земельні ділянки⁵². Ще одне дуже цікаве джерело, а саме статистику міністерства фінансів, використав для подібних узагальнень О. Погребинський. Проте зробив це надзвичайно невдало. Так, наведені ним дані про 84668 власників приватизованої общинної та подвірної землі, які «від 1907 до 1911 року» продали в дев'яти українських губерніях 253102 дес. землі⁵³, насправді є її покупцями. До того ж автор замінює назву Таврійської губернії невизначеною «Бессарабією». Між тим, викладена у 25 збірниках статистика міністерства фінансів, на наш погляд, є найповнішою серед інших джерел, якими користувалися, зокрема С. Дубровський, М. Симонова, Ф. Лось та О. Михайлюк. У поданій нижче таблиці 1 наведено уточнені дані цього джерела про мобілізацію надільних земель в Україні за 1907-1910 рр.

**Продаж надільної землі на основі указу від 9 листопада 1906 р.,
яка закріплена в особисту власність селян та перебуває у подвірному
їх володінні, за 1907 - 1910 рр.⁵⁴**

Губернії, роки	Продавці закріплених та подвірних ділянок	Продана земля (дес.)	Сума, сплачена за продану землю (крб.)	Покупці закріплених та подвірних ділянок	Середня ціна 1 десятини (крб.)
1	2	3	4	5	6
Полтавська					
1907	184	537,7	92933	-	154,24
1908	846	1983,0	261405	690	131,82
1909	1303	2974,0	391235	1212	131,00
1910	2008	3374,0	634325	1907	199,00
1907-1910	4341	8868,7	1379898	3809	154,02
Харківська					
1907	292	1027,2	111825	-	108,86
1908	1801	6985,0	648539	1494	92,85
1909	5812	20150,0	1771336	5354	88,00
1910	9949	20323,0	3114272	9599	110,00
1907-1910	17854	48485,2	5645972	16447	99,93
Чернігівська					
1907	52	216,6	17989	-	83,05
1908	308	960,0	70623	409	73,57
1909	645	1832,0	144533	773	79,00
1910	1029	2939,0	275799	1222	154,00
1907-1910	2034	5947,6	508944	2404	97,41
Лівобережжя					
1907	528	1781,5	222747	-	115,38
1908	2955	9928,0	980567	2593	99,41
1909	7760	24956,0	2307104	7339	99,33
1910	12986	26636,0	4024396	12728	154,33
1907-1910	24229	63301,5	7534814	22660	117,12
Волинська					
1907	53	160,1	20387	-	127,34
1908	444	1187,0	147169	411	123,98
1909	536	1558,0	188135	620	121,00
1910	1297	3390,0	492883	1463	145,00
1907-1910	2330	6295,1	848574	2494	129,33
Київська					
1907	195	433,3	87122	-	201,07
1908	3072	5580,0	998002	3117	178,85
1909	3696	6506,0	1274778	3708	196,60
1910	7030	9445,0	2175099	6894	230,29
1907-1910	13993	21964,3	4535001	13719	201,70

Подільська					
1907	7	13,5	3380	-	250,37
1908	130	227,0	57190	139	251,93
1909	667	1617,0	267101	696	165,00
1910	1673	1956,0	550533	1685	273,00
1907-1910	2477	3813,5	878204	2520	235,08
Правобережжя					
1907	255	606,9	110889	-	192,93
1908	3646	6994,0	1202361	3667	184,92
1909	4899	9681,0	1730014	5024	160,87
1910	10000	14791,0	3218515	10042	216,10
1907-1910	18800	32072,9	6261779	18733	188,70
Катеринославська					
1907	348	1512	195668	-	129,41
1908	2617	12581	1386864	2227	110,23
1909	5190	22896	2795221	5069	122,01
1910	7445	28666	4244202	6866	148,05
1907-1910	15600	65655	8621955	14162	127,43
Таврійська					
1907	493	3273,9	454153	-	138,72
1908	4571	27168,0	3132465	3501	115,30
1909	9717	51061,0	5646445	7153	110,00
1910	9888	57907,0	6918910	8697	99,00
1907-1910	24669	139409,9	16151973	19351	115,76
Херсонська					
1907	292	1027,2	111825	-	108,86
1908	3701	12424,0	1287351	3256	103,62
1909	7489	25692,0	2630312	6617	102,00
1910	10990	34160,0	4223058	10089	123,00
1907-1910	22472	73303,2	8252546	19962	109,37
Південь					
1907	1133	5813,1	761646	-	125,66
1908	10889	52173,0	5806680	8984	109,72
1909	22396	99649,0	11071978	18839	111,34
1910	28323	120733,0	15386170	25652	123,35
1907-1910	62741	278368,1	33026474	53475	117,52
Україна					
1907	1916	8201,5	1095282	-	141,12
1908	17490	69095,0	7989608	15244	131,35
1909	35055	134286,0	15109096	31202	132,62
1910	51309	162160,0	22629081	48422	121,85
1907-1910	105770	373742,5	46823067	94868	131,73

Вони свідчать, що у зазначений період у дев'яти українських губерніях 105770 господарів продали загалом близько 374 тис. дес. надільної землі на суму понад 46,8 млн. крб., що в середньому становило майже 132 крб. за десятину. Покупцями землі стали не менш як 94868 фізичних осіб. Але цей показник явно занижений, оскільки у таблиці

відсутні такі дані за 1907 р. Дані за 1908-1910 рр. засвідчують невелику перевагу чисельності продавців над чисельністю покупців, а отже, їх співвідношення є дещо іншим, ніж його наводить С. Дубровський (як було показано вище, у нього вказано невелику перевагу покупців), і становить 100:87 у 1908 р., 100:89 у 1909 р. і 100:94 у 1910-ому, що виявляє тенденцію до скорочення різниці між обома показниками. На жаль, статистика міністерства фінансів обмежується даними лише по 1910 р. включно, а отже, не дає можливості прослідкувати процес мобілізації закріпленої у власність надільної землі в наступний період. Ті ж показники, які вміщені у таблиці 1, фіксують неухильне розширення її купівлі-продажу. Причому, як і в попередніх висновках, мусимо відзначити найвищу активність у цьому південноукраїнського селянства. Водночас відзначимо, що найвища ціна однієї десятини спостерігається в Київській та Подільській губерніях. Значною мірою це пояснюється тим, що саме ці губернії були фактичним центром загальноімперської цукрової промисловості, й земля мала тут велике значення для вирощування цукрових буряків - головної сировини для цукрових заводів.

Слід гадати, що тенденція до повсюдного зростання мобілізаційних операцій в межах України зберігалася і в наступні роки. На це, зокрема, звертає увагу М. Симонова. «1914 г. в отношении мобилизации надельной земли, - подчеркнул вона, - можно считать типичным; он относится к трёхлетию (1912-1914 гг.), когда мобилизация наделов достигла наибольшего развития»⁵⁵. Хоча при цьому наведені нею 44638 господарів, які продавали землю протягом 1914 року⁵⁶, чисельно поступаються таким у 1910 р., коли їх, як свідчать дані таблиці 1, налічувалось 51309. Про поступальний розвиток даного процесу певною мірою можуть свідчити й дані, наведені одним з авторів «Історії селянства Української РСР» С. Горякіною. Згідно з ними, на 1 січня 1916 р. по всіх дев'яти українських губерніях 271673 господарі продали загалом не менш як 901047 дес., закріплених у власність надільних земель⁵⁷. Якщо від цих показників відняти дані за 1907-1910 рр. (105770 продавців і 373743 дес. землі), то у 1911-1915 рр. матимемо 165903 продавці і 527304 дес. проданої ними землі. Це справді дещо більше за попереднє чотириріччя. Однак наскільки можна довіряти цим даним? Адже є ще Ф. Лось і О. Михайлюк, у котрих, як відзначено вище, майже 363 тис. продавців-селян продали в семи українських губерніях близько 934 тис. дес. землі за станом на 1 липня 1913 р.⁵⁸. Як бачимо, питання продовжують виникати.

Як підсумок до всього вищесказаного, зазначимо, що знайомство із сучасною літературою та літературою минулих років переконує в тому, що загалом столипінська аграрна реформа завдала відчутного удару по патріархальній селянській общині. Вона стала наслідком об'єктивних потреб тогочасного суспільства у знищенні залишків кріпосництва, які продовжували стримувати процес поширення ринкових відносин у сільському господарстві. Злам статичного общинного землеволодіння, утворення прогресивних міцних фермерських господарств на селі помітно вплинули й на характер поземельних відносин, зробивши їх сучаснішими і мобільнішими. Важливим наслідком реформи став ініційований нею перерозподіл надільного земельного фонду, а точніше, його частини, приватизованої колишніми селянами-общинниками протягом 1906-1916 рр. Відзначимо й те, що процес зламу статичності общинного землекористування почався стихійно ще задовго до столипінської аграрної реформи, яка лише прискорила його і впорядкувала. Не можна не відзначити й те, що окремі проблеми, пов'язані прямо чи побіжно з реформою П. Столипіна, й сьогодні залишаються вивченими не достатньо. З огляду на характер і тематику даної статті зазначимо, що сказане вище перш за все стосується земельної частини реформи. Як можна було переконатися, до цього часу практично відсутні достовірні узагальнюючі відомості про наслідки земельних перетворень, у тому числі й у межах України. В абсолютній більшості авторів відповідні статистичні показники є уривчастими або неповними. Це породжує науковий хаос у даному питанні й утруднює пересічному читачеві, особливо молоді, знайомство з реальними подіями столітньої давнини. Причини такого явища почасти зрозумілі: труднощі Першої світової війни й неповнота тих джерел, які зберігаються у центральних архівосховищах України і особливо Росії. Але залишаються місцеві архіви, де має зберігатися інформація, яка з тих чи інших причин не потрапила до централізованих звітів. Їх опрацювання, причому фронтальне, має суттєво доповнити наші знання та уявлення про справжній хід та наслідки аграрної реформи П. Столипіна. Сьогодні, з огляду на суттєві зміни в суспільному житті, вона особливо потребує не тільки

переосмислення, але й подальшого глибокого вивчення. Без цього нашим нащадкам, як і нам сьогодні, буде надзвичайно складно дати об'єктивну оцінку як здобутків, так і прорахунків реформаторів початку ХХ ст.

Джерела та література:

1. Изгоев А. П.А. Столыпин: Очерк жизни и деятельности. - М., 1912; Красильников Н. П.А. Столыпин и его деятельность в первой, второй и третьей Государственной Думе. - СПб., 1912; Огановский Н.П. Индивидуализация земель в России и её последствия. - М., 1917 та ін.
2. Першин П.Н. Участковое землепользование в России. - М., 1922; Карпов Н. Аграрная политика Столыпина. - Л., 1925; Ефремов П.Н. Столыпинская аграрная политика. - М., 1941; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа: Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале ХХ века. - М., 1963; Симонова М.С. Мобилизация крестьянской наделной земли в период столыпинской аграрной реформы // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. - Сборник V. - М., 1962. - С. 398 - 458; Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина. - М., 1973; Герасименко Г.А. Борьба крестьян против столыпинской аграрной политики. - Саратов, 1985 и др.
3. Литвинов И. Столыпинщина. - Харьков, 1931; Лось Ф.Є. Україна в роки століпінської реакції. - М., 1944; Демченко М.В. Робітничий і селянський рух на Україні в період століпінської реакції. - К., 1959; Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі: 1907 - 1914 рр. - К., 1976; Гайдай Л.І. Класовий характер агрономічних заходів на Правобережній Україні в період століпінської аграрної реформи // Укр. іст. журн. - 1978. - № 11. - С. 100 - 106; Опря А.В. Положение заёмщиков крестьянского поземельного банка в годы столыпинской аграрной реформы // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сборник науч. трудов. - Днепропетровск, 1980. - С. 152 - 158 та ін.
4. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України: Підручник. - 2-ге вид., випр. і доповнене. - К., 2000. - С. 68.
5. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX - начала ХХ в. - М., 2004. - С. 465.
6. Анфимов А.М. Тень Столыпина над Россией // История СССР. - 1991. - № 4. - С. 112 - 121; его же. Столыпин в публицистике и в жизни // Государственная деятельность П.А. Столыпина: Сборник статей. - М., 1994. - С. 154 - 167; его же. Столыпин и российское крестьянство. - М., 2004.
7. Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России. - М., 1991.
8. Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. - М., 2001.
9. Ковальченко И.Д. Указ. соч. - С. 465 - 487.
10. Шмелёв Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в ХХ веке. - М., 2000. - С. 6 - 56.
11. Реєнт О.П. Століпінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки // Український селянин: Матеріали VI Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії, присвяченого 100-ій річниці початку земельної реформи П.А. Століпина. - 2006. - Вип. 10. - С. 6 - 16; Коваленко В.О. С.Ю. Вітте й П.А. Століпін: Два погляди на одну проблему // Там само. - С. 16 - 18; Малиновський Б.В. Пауль Рорбах, століпінська аграрна реформа і причини першої світової війни // Там само. - С. 18 - 20; Присяжнюк Ю.П. Ментальні «почування» українського селянства в умовах проведення століпінської аграрної реформи // Там само. - С. 22 - 25; Михайлюк О.В. Століпінська аграрна реформа в контексті процесів розселення сільського господарства на теренах Російської імперії // Там само. - С. 25 - 29; Корнієнко П.С., Терещенко В.Д. Проблеми державного кредитного забезпечення поміщицьких та селянських господарств в роки століпінської аграрної реформи // Там само. - С. 29 - 32 та ін.
12. Рибалка І.К. Історія України. Частина 2: Від початку ХХ ст. до лютого 1917 року: Підр. для іст. фак. вищих навч. закладів. - Харків, 1997. - С. 367 - 371; Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. - К., 1996. - С. 233 - 234; Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України: Підручник. - К., 2000. - С. 68 - 92; Третьяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. - К., 2002. - С. 37 - 53 та ін.
13. Дякин В. Последний шанс // Знание - Сила: Этот номер посвящён России начала ХХ века. - 1991. - № 2. - С. 14 - 19; его же. Слишком запоздалая реформа // Там же. - С. 24 - 29; Белоусов Р. Две крестьянские реформы: 1861 и 1907 годы // Экономист. - 1992. - № 12. - С. 78 - 81; Власюк І. Вплив століпінської аграрної реформи на розвиток промисловості Правобережної України // Історія України. - 1998. - № 23. - Червень. - С. 4; його ж. Торгівля і транспорт на Правобережній Україні в період століпінської аграрної реформи // Київська старовина. - 1999. - № 5. - С. 164 - 169; Ігнатова Л. Ринкові відносини в Україні в період століпінської реформи на початку ХХ ст. // Історія України. - 2000. - № 34. - Вересень. - С. 6 - 7; Мэйси Давид А.Дж. Аграрные реформы Столыпина как процесс: центр, периферия, крестьяне и децентрализация // Россия сельская: XIX - начало ХХ в. / Отв. редактор А.П. Корелин. - М., 2004. - С. 251 - 283; Петровичева Е.М. Отношение земств Центральной России к аграрной реформе П.А.

- Столыпина // Россия сельская: XIX - начало XX в. - С. 284 - 308; Кабанов В.В. А был ли крах столыпинской аграрной реформы? // Россия сельская: XIX - начало XX в. - С. 309 - 330; Терещенко В.Д. Роль іпотечних банків у проведенні століпінської аграрної реформи в Україні (1906 - 1916 рр.) // Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Тернопіль, 2006 та ін.
14. Шубенской Н.П. Памяти П.А. Столыпина: Речь, произнесённая 5 сентября 1913 г. в Центральном комитете Союза 17 октября, в Москве. - М., 1913. - С. 23.
15. Чайнов А., Студенский Г. История бюджетных исследований. - Изд. 2-е, доп. - М., 1922. - С. 15.
16. Там само. - С. 16.
17. Там само. - С. 17.
18. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. - К., 1968. - С. 93.
19. Лещенко М.Н. Могутній виступ селянства (До 70-ти річчя Полтавсько-Харківського повстання). - К., 1972. - С. 44.
20. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905 - 1907 рр. - К., 1977. - С. 281.
21. Первая революция в России: Взгляд через столетие / Отв. ред. А.П. Корелин, С.В. Тютюкин. - М., 2005. - С. 418.
22. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905 - 1907 рр. - С. 282.
23. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - М., 1963. - С. 98 - 99.
24. Александров [без і. п Б.]. Некоторые данные по аграрному вопросу: Статистика землевладения в 44 губерниях. - Пг., 1917. - С. 6.
25. Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России. - С. 87.
26. Александров [без і. п Б.]. Некоторые данные по аграрному вопросу: Статистика землевладения в 44 губерниях. - Пг., 1917. - С. 36 - 40; Першин П.Н. Участковое землевладение в России: Хутора и отруба, их распространение за десятилетие (1907 - 1916 гг.). - М., 1922. - С. 46 - 46 и др.
27. Лященко П.Н. История народного хозяйства СССР. - Т. 2: Капитализм. - М., 1948. - С. 266.
28. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - М., 1963. - С. 199.
29. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX - начала XX в. - М., 2004. - С. 475; Поршнева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. - М., 2004. - С. 71; Анфимов А.Н. П.А. Столыпин и российское крестьянство. - М., 2002. - С. 119 и др.
30. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - С. 574 - 577.
31. Центральний державний історичний архів України (ЦДІАК України). - Ф. 442. - Оп. 864. - Спр. 296. - Арк. 177.
32. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - С. 200.
33. Лось Ф.Е., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі: 1907 - 1914. - К., 1976. - С. 35.
34. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - С. 580 - 581.
35. Лось Ф.Е., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі: 1907 - 1914. - К., 1976. - С. 39.
36. Там само. - С. 42 - 43.
37. Дубровский С.М. Указ. соч. - С. 587.
38. Історія народного господарства Української РСР. - Т. 1. - К., 1983. - С. 406; Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства / За ред. Б.Д. Лановика. - К., 1994. - С. 277; Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. - К., 2000. - С. 74; Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. - К., 2002. - С. 46 та інші.
39. Лось Ф.Е., Михайлюк О.Г. Назв. праця. - С. 36 - 46.
40. Столыпин П.А. Речь о земельном законопроекте и землеустройстве крестьян, произнесённая в Государственной Думе 5 декабря 1908 года // Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия: Полное собрание речей в Государственной Думе и Государственном Совете. 1906 - 1911 гг. - М., 1991. - С. 176 - 177.
41. Погребинський О. Століпінська реформа на Україні. - Одеса, 1931. - С. 12 - 21.
42. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - С. 351 - 383.
43. Симонова М.С. Мобилизация крестьянской надельной земли в период столыпинской аграрной реформы // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. - Сборник V. - М., 1962. - С. 398 - 458.
44. Лось Ф.Е., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі: 1907 - 1914. - К., 1976. - С. 31 - 69.
45. Анфимов А.Н. П.А. Столыпин и российское крестьянство. - М., 2002. - С. 237 - 266.
46. Ігнатова Л. Ринкові відносини в Україні в період століпінської реформи на початку XX ст. // Історія України. - 2000. - № 34. - Вересень. - С. 6 - 7.
47. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - С. 363.

48. Там само. - С. 353.
49. Там само. - С. 367.
50. Там само.
51. Симонова М.С. Указ. соч. - С. 430 - 433.
52. Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі: 1907 - 1914. - С. 37.
53. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. - Одеса, 1931. - С. 18.
54. Таблиця складена за такими джерелами: Матеріали по статистике движения землевладения в России. - Вып. XXII. - СПб, 1913. - С. 79; Вып. XXIII. - СПб, 1914. - С. 84; Вып. XXIV. - СПб, 1915. - С. 89; Вып. XXV. - Пг, 1917. - С. 76 - 77. Підрахунки автора.
55. Симонова М.С. Указ. соч. - С. 407.
56. Там само. - С. 430 - 433.
57. Історія селянства Української РСР. - Том 1. - С. 493.
58. Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Назв. праця. - С. 37.

Валентина Кулик

НІЖИНСЬКЕ ЗЕМСТВО, 1910 р.

Вдосконалення місцевого управління в Росії у другій половині XIX ст. виявилось у земській реформі.

Починаючи з 1864 р. общини обирали власних представників на повітовому і губернському рівнях для нагляду за освітою, охороною здоров'я, поштовими послугами, утриманням шляхів і т. д. Для фінансування цих служб місцевим комітетам або земствам надавалось право обкладати населення земськими податками. На усі нововведення, що проводились Ніжинським земством у повіті, майже завжди йшли кошти не тільки повітової, а й губернської земської управи.

Для збирання земських податків («зборів») спеціально створена міська оціночна комісія складала інвентар міських маєностей і давала оцінку нерухомого майна на основі норм, вироблених оціночно-статистичним бюро губернії.

Податками обкладалось усе нерухоме майно, що приносило доходи, усі великі і малі промислові заклади. Коефіцієнт податку залежав від очікуваного доходу.¹

Із журналу Ніжинського повітового земського зібрання, 1910 р.: «... мельницы оценивались разными Волосными Правлениями совершенно произвольно: от 5 до 600 руб., доходность всякой крупорушки, просорушки, маслوبيони и кузницы определена была в 3 руб., всякий кирпичный завод - 10 руб., коэффициент для этих заведений предлагают установить - 6%... освободить же от обложения лишь олейницы крестьянского типа... стоимость каждая от 111 до 135 руб. в виду их ветхости и устарелости... и полной убыточности для хозяев...»

Згідно із складеним описом Ніжинського повітового земства на 1910 р., у місті на повіті нараховувалося: 41 цегельний завод, що давали земських зборів 34974 крб. 10 коп., 3089 вітряних млинів, земські збори яких становили 499125 крб., 6 маслобійних заводів з ручним пресом і кінським приводом, 4 маслобійних заводів з просорушками давали зборів на суму 16040 крб., 5 шкіропереробних заводів - 4092 крб., і завод колесної мазі - 1237 крб. 20 коп., 122 кузні сільського типу - 5979 крб., 26 кузень міського типу - 3062 крб., 27 просорушок з крупорушками - 14820 кр., 23 ручні просорушки - 8280 крб., 21 кінна просорушка - 5250 крб., 4 просорушки з англійським топчаком - 3800 крб., борошномельна постава - 296 крб. 90 коп. Усе це давало прибуток у казну земства за 1910 р. - 597455 крб. 80 коп.²

У 1910 р. Ніжинське земство активно займалося розвитком сільського господарства. Частина коштів, що виділяло на ці заходи земство, на його прохання асигнувала Чернігівська земська управа. Для вивчення особливостей землі із метою покращення її родючості Ніжинським земством організовувалися дослідно-показові ділянки. На них запроваджувались уже розроблені дослідними установами науково-обґрунтовані системи ведення господарства. Для створення таких полів у 1910 р. Ніжинське земство виділило 1400 крб.³

На дослідно-показових ділянках застосовували нову на той час с/г техніку (сіялки, вилки, молотилки...)

Потім у вільний від роботи час цю техніку земська управа віддавала у прокатне